

AZƏRBAYCAN TARİXİ – HISTORY OF AZERBAIJAN

UOT: 94(479.24)

ANTİK MƏNBƏLƏR BİR SİTATIN İZİ İLƏ
M.Ö. VI YÜZİLLİK

©2024

RASİM SADIQ (SADIXOV)*

*Kaufmännisches-Schulungsinstitut KSI Bochum GmbH
ORCID ID: 0009-0009-1615-0445; e-mail: r.sadichov@yahoo.de
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.153>

Xülasə: Qədim dünya və orta əsrlər tarixi spesifik sahə olduğu üçün araşdırma sırasında fikirləri formalaşdıran mənbələrin dəfələrlə nəzərdən keçirilməsi çox önəmlidir ki, təkzibolunmaz nəticələr alınsın. Bir çox antik mənbələr artıq qeyb olmuş və ya köhnəlmiş dillərdə yazılmışdır deyə, həm orijinallarla tərcümələr, həm də müxtəlif dillərdə olan tərcümələr arasında böyük fərqlər diqqət cəkir.

Dillərin rəngarəng assosiasiyaları, morfoloji quruluş, orfoqrafiya və qrammatika qaydaları, həmçinin flektiv və iltisaf formalarının yaranma fərqləri, nitq hissələrinin bölünmə kriteriyaları, psixoloji-lingvistik, həmçinin mental-məntiqi uyğunsuzluqları səbəbindən antik Avropa müəlliflərinin qeyri-Avropa dillərinə tərcümələri keyfiyyətsiz alınır. Bundan başqa, bu işin, ən gec XVIII yüzillikdən başlayaraq, siyasi-milli maraqlar zəminində həyata keçirildiyi şübhəsizdir. Bu səbəbdən, bir neçə dilə hakim olsaq belə, fikirlərimizin səbəbləri sual doğurmasın deyə, tərcümələrdən istifadəyə ehtiyatla yanaşmalıyıq.

Antik mənbələr və onların öyrənilməsi mövzusunda mən orijinal dildə, ya da orijinal dilə yaxın bir neçə dildə oxuyub müqayisə etməklə istifadənin, yaxud da tarixi faktların daha çox yeni elmi-texniki üsullarla öyrənilməsinin tərəfdarıyam. İkinci üsul daha məhsuldar görünür, çünki bu əsnada, həm nəticələrin dəqiqliyi şübhədən kənar qalır, həm bu nəticələri dəyişmək, yaxud maraqlara görə şərh etmək mümkün olmur, həm də bu üsul yazılı antik mənbələrin əlçatmaz orijinallarından istifadəni ikinci plana cəkir deyə, tərcümə fərqləri kimi sıxıntılar ortadan qalxır.

Açar sözlər: tərcümələr, Herodot, Strabon, Anadolu, Lidiya, Stratanovski, german

ANCIENT SOURCES WITH A CITATION TRACE
6TH CENTURY B.C.

©2024

RASİM SADIQ (SADICHOV)*

*Kaufmännisches-Schulungsinstitut KSI Bochum GmbH
ORCID: 0009-0009-1615-0445; e-mail: r.sadichov@yahoo.de

Abstract: *The history of the ancient world and the Middle Ages covers a specific area. For this reason the importance to repeatedly check the sources that create the ideas during the research, in order to obtain irrefutable results, are significant. Since many ancient sources have disappeared or were written in obsolete languages, there are important differences between the originals and the translations.*

Translations of ancient European authors into non-European languages are of poor quality, caused by the varied associations of languages, morphological structure, spelling, grammatical rules and differences in the formation of inflectional forms, psychological-linguistic as well as mental-logical inconsistencies. Moreover, there is no doubt that since the 18th century this work was carried out with political and national interests. For this reason, even if we are fluent in several languages, we should approach the use of translations with caution.

With regard to ancient sources and their study, I am in favour of reading and comparing them in the original language or in several languages close to the original, or of studying historical facts with new scientific and technical methods.

The second method seems to be more precise, because at the same time the accuracy of the results remains beyond doubt, they cannot be changed or interpreted according to interests, and because this method takes into account the use of inaccessible originals of ancient written sources, difficulties such as translation differences are avoided.

Keywords: *translations, Herodotus, Strabo, Anatolia, Lydia, Stratanovsky, German*

ДРЕВНИЕ ИСТОЧНИКИ ПО СЛЕДУ ОДНОЙ ЦИТАТЫ ... VI СТОЛЕТИЕ Д.Н.Э.

©2024

РАСИМ САДИГ (САДЫХОВ)*

*Kaufmännisches-Schulungsinstitut KSI Bochum GmbH
ORCID: 0009-0009-1615-0445; e-mail: r.sadichov@yahoo.de

Резюме: *Поскольку история древнего мира и история средних веков являются специфической областью изучения, для получения неопровержимых результатов важно в ходе исследований неоднократно перепроверять первоисточники, формирующие наши представления. Поскольку многие древние источники были написаны на уже устаревших языках, между оригиналами и переводами часто наблюдаются существенные различия.*

Переводы древнеевропейских авторов на не европейские языки часто имеют неточности перевода из-за различий морфологических строений, орфографий, грамматических правил, а также различий в образовании флективных форм, и несоответствий в речевых, психолого-лингвистических, а также мыслительно-логических концепций языков. При этом нет никаких сомнений, что, начиная с начала XVIII века, переводы велись в политически-национальных интересах. По этой причине, следует с большой осторожностью

тью подходить к использованию переводов, чтобы обоснования мнений не вызывали вопросов и споров.

Что же касается изучения и понимания древних первоисточников, считается целесообразным читать их на языке оригинала, или читать и сравнивать переводы на нескольких других языках, близких к языку оригинала, или же изучать исторические факты новыми научно-техническими методами. Научно-технические методы представляются более продуктивными, поскольку при этом точность результатов остаётся вне всякого сомнения, и эти результаты не могут быть изменены или интерпретированы в соответствии с чьими-то интересами, а также, так как эти методы отодвигают использование первоисточников на второй план, то можно избежать таких трудностей, как различия в переводе.

Ключевые слова: переводы, Геродот, Страбон, Анатолия, Лидия, Стратановский, герман

Giriş

İmkansızlıq həyatın hər sahəsində fəsad doğuran haldır, həqiqəti peşəsindən, akademik səviyyəsindən, milli mənşəyindən, sosial statusundan asılı olmayaraq, hər bir insana yaxından tanışdır. Doğurduğu fəsadların müxtəlifliyi geniş səpgidə sadalana bilən bu hala elm aləmində də, əsasən, araşdırma gedişində böyük sıxılıqla rast gəlmək mümkündür.

Avstriya əsilli ingilis filosofu Karl Poper (Karl Raimund Popper, 1902-1994) çox qərribə görünən bir işə imza ataraq, araşdırma məfhumunu araşdırıb və aldığı nəticələri “*Araşdırmanın məntiqi*” (Logik der Forschung, Wien 1934) adlı kitabında açıqlayıb. Texniki və təbiət elmləri üçün nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, humanitar və ictimai elm sahələrindən olan araşdırmaçılar üçün də əhəmiyyət kəsb edən bu kitabla tanışlıq zəminində, hər zaman mövcud və tədqiqat prosesinin gedişinə bilavasitə təsir göstərə biləcək qədər yaxınlığımızda olan çoxsaylı fəlsəfi məfhumların nəzərimizdən qaçdığı qənaətinə gəlmək çətin olmur.

Apardığım araşdırma göstərir ki, “elmi-imkansızlıq” adlandırdığım bu “məfhumlar birliyi” araşdırma prosesini yanlış yönləndirmək, həmçinin sonda alınacaq nəticəni hələ mənbə seçimi ərəfəsində müəyyən etmək qüvvəsinə malik ola bilər. Bu problemin hərtərəfli fəlsəfi tədqiqindən aldığım nəticə belə səslənir: “*Elmi araşdırma zamanı yabançı dil, zaman və maddi-texniki imkan kasadlığından doğan mənbə əlçatmazlığı, əldə olan dar çərçivəli məlumatlar sistemi ilə kifayətlənmək məcburiyyəti yaradır ki, bu da, təbii olaraq, müqayisə etmək və məntiqi nəticə çıxarmaq imkanı vermədiyi üçün, əldə olan mənbə sahibinin elmi görüşlərinin ardınca getmək və qeyri-iradi olaraq, onun həmfikirinə çevrilmək məcburiyyəti deməkdir, həm də bu hal heç də həmişə doğru yolla irəliləmək anlamına gəlmir.*”

Gəldiyim nəticə onu da deməyə əsas verir ki, tarix yeniliklərlə təzələndikcə, dəyişdikcə, köhnə təsirlərdən ayrılı bilməyənlərdə lazımsızlıq, həm də bundan qaynaqlanaraq, elmi-vəsvəsə hissi doğur və yeni istiqamətdə inkişaf edən elmə paralel şəkildə inkişaf etməyə başlayır.

Amma bu, hələ o qədər də böyük sıxıntı deyil!

Ən böyük sıxıntı odur ki, belə paralel inkişafın düz mütənasib gedişi sürətləndikcə, köhnədən qopa bilməyənlərdə özünüqoruma hissi yaranır və əvvəlki iki məfhumla proporsional inkişafa başlayır ki, bu da özlüyündə çox güclü və elmi üsullardan fərqli müqavimət istəyi və bacarığı yaradır, həm də bu vaxt böyük çoxluqla antik mənbələrin yarı-əfsanəvi və cavabsız suallar doğuran yazıları əvəzsiz silah rolunu oynayır, çünki antik mənbə müəlliflərinin fikirlərinin haradan gəldiyini və doğruluğunu zaman səbəbindən imtahan etmək mümkün olmadığı kimi, tarixşünaslığa hopmuş nüfuzları səbəbindən, əsərlərindəki yanlışlıqları, uyğunsuzluqları da elm aləminə təqdim edib, çoxsaylı alimlər ordusunu qarşıya almadan, qəbul etdirmək mümkün deyil!

Günümüzdə antik müəlliflərdən kor-koranə istifadə edən alimlər qəbul etmək istəməzlər ki, antik müəlliflər, tarixi hadisənin tədqiqatı ilə deyil, xülasəsini yazmaqla, başqalarının xatirələrini, fikir və düşüncələrini kağıza köçürmüşlər. Həm də, əminəm ki, bunu qəbul etməyən tarixçilərin böyük hissəsi adı çəkilən müəllifləri tam oxumamış, yaxud çox böyük hissəsi tarixşünaslıqda ən zəif araşdırma metodu sayılan, müxtəlif milli-siyasi maraqlara görə meydana çıxmış tərcümələrdən oxumuş, bunların da çox böyük hissəsi, heç müvafiq tərcümənin tamamını belə oxumadan, bir-iki abzasla kifayətlənərək, fikir, fərziyyə, hətta iddia irəli sürməyə cürət etmişdir.

Tərcümələrə elmi-məntiqi yanaşma

Bir çox səbəblərdən günümüzdə əsərlərindən geniş istifadə olunan qədim dünya müəllifləri arasında Herodot (m.ö. 490/480-430/420) ilk yerlərdən birini tutur. Danışdığı dilin və yazı üslubunun bu gün istifadə olunmadığı Herodotun öyrənilməsi böyük diqqət, həmçinin təkcə tarix elmində deyil, coğrafiya, linqvistika, etnoqrafiya və sair bir neçə elm budağında dərin biliklərə və araşdırma qabiliyyətinə malik olmaq kimi xüsusiyyətlər tələb edir.

Belə məşəqqətli məşğuliyyətin asan həllini tapdığını düşünənlər Herodotun hər hansı bir tanış dilə olan tərcüməsindən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Lakin, orijinal yazıya müraciət etmək mümkün olmadığı halda, belə tərcümələrin səviyyəsi haqqında fikir yürütmək, ancaq lazım olan hissəni bir neçə başqa, həm də orijinal dilə yaxın dildə oxuyub müqayisə etdikdən sonra mümkündür.

Söhbət antik mənbələrin məlumatlarının dəqiqliyindən, müxtəlif dillərə tərcüməsindən və bu tərcümələrin həqiqəti əks etdirmə qabiliyyətindən getdikdə, qeyd etməliyəm ki, türk dünyasının ümumi sıxıntısı olan erməni məsələsində tərəf-müqabillərimiz böyük çoxluqla Herodot və Strabon kimi nüfuzlu müəlliflərə, həm də, daha çoxsaylı oxucu auditoriyası qazanmaq məqsədi ilə, əsasən, onların əsərlərinin tərcümələrinə istinad edirlər deyə, bizim üçün bu yöndə ancaq iki yol açıq qalır:

✓ *Biz, ya antik mənbələrin tərcümələrindən gətirilən istinadların ardınca gedib, onları təqdim edildiyi məzmununda qəbul edərək, öz maraqlarımıza uyğun şəkildə yenidən şərh etməli və bu yolda tərəf-müqabillərimiz kimi müxtəlif elmi və qeyri-elmi, həmçinin legitim və qeyri-legitim üsullara əl atmalıyıq;*

✓ *ya da ki, antik müəlliflərin əsərlərini özümüz, bugünkü dünya reallığının tələbləri zəminində yenidən, həmçinin milli-mənsubiyyətimizə yaraşan qüsurusuz şəkildə tədqiq və tərcümə edərək, tərcümələri orijinallarla müqayisə edib dərinlən öyrənməli, təsbit olunduğu halda tərcümələrdəki, hətta orijinallardakı yanlışlıqları*

qeyd etməli və bizə dəlil kimi göstərilən fikirlərin orijinala, ehtiyac olduğu halda həqiqətə uyğun, həmçinin tərəfsiz və real şərhinə çalışmalıyıq.

Apardığıam araşdırmalar göstərir ki, əsasən, keçmiş sosialist düşərgəsi tərcümələrindən asılı olan böyük tarixçilər ordusu *birinci*, nisbətən rahat yolu tutur, *ikinci*, daha məşəqqətli yolu getmək fikrində deyil. Çünki belə qəribə üsulla araşdırma sırasında yeni əsərlərlə tanış olmaq, tanış olanları yenidən öyrənmək məcburiyyəti yaranır ki, bu əsnada bəzən məzmun və məntiq, bəzənsə məna fərqi cavabsız suallar doğurur.

Buna səbəb müxtəlif dil ailələri arasındakı əlifba və qaydalar fərqi, tərcümə əsnasında tarixi şəxsiyyətlərin, sülalələrin adlarının, həmçinin etnonim və toponimlərin tərcümə edilən dilə uyğun dəyişdirilməsi, orijinal dildən silinmiş ifadələr kimi müşküllərdir ki, bunlara bir də tərcüməçilərin milli-mədəni-siyasi dəyərlərini əlavə etmək lazım gəlir. İlk baxışdan sıxıntılı görünməyən bu hal, nəticədə, yeni araşdırmaların qarşısını almaq, yaxud araşdırmanı yanlış istiqamətə yönəltmək gücünə malikdir ki, bunu oxuyacağınız məqalədə addım-addım təsvir etməyə çalışacağam.

Herodotdan Q.A. Stratanovskiye qədər

Qədim dünya tarixi mövzusunda keçmiş sosialist məkanı tarixçiləri, əsasən, ermənilərin dünyaya yayılmasını öyrənən alimlər tez-tez “rusdilli Herodot”u gündəmə gətirirlər. Bu səbəbdən, sözümə keçmiş sosialist düşərgəsi tarixçilərinin önəm verdiyi bir tərcümə ilə davam etmək istəyirəm.

Qeyd edirəm ki, haqqında tarixşünaslıqda müxtəlif, ziddiyyətli, bir-birini təkzib edən mülahizələr mövcud olan, bir çox dillərdə “tarixin atası”, orijinal mənbələrdə “tarixi qələmə almanın atası” adlandırılan Herodot 9 kitabdan ibarət, bir çox dillərdə “Tarix”, əslində “Tarixlər” adlanan əsəri ilə dünya tarixşünaslığına qiymətsiz iltifat göstərmişdir. Hər kitab ayrıca adlandırılıb və fəsilələr abzas şəklində nömrələnmişdir.

Bu gün tarixçilər, coğrafiyaçılar, etnoqraflar tərəfindən böyük həvəslə istifadə olunan “Tarixlər” əsərini 1964-cü ildə rus dilinə tərcümə edən (История, Ленинград 1972) sovet antik-dövr filoloqu, yunan və yeni latın dilli müəlliflərin tərcüməçisi Qeorqiy Stratanovski (Георгий Андреевич Стратановский, 1901-1986) olmuşdur.

Kitabın ümumi redaktəsi qədim Roma mütəxəssisi, professor Serqey Utçenko (Сергей Львович Утченко, 1908-1976), redaktəsi sovet filoloqu, rus ədəbi dili, qədim slavyan tərcümə yazıları və tərcümə ədəbiyyatı mütəxəssisi Nikita Meşerski (Никита Александрович Мещерский, 1906-1987) tərəfindən həyata keçirilmişdir¹. Göründüyü kimi, bu üç şəxsin arasında təkcə Q.A.Stratanovski latın dili üzrə mütəxəssisi olmuşdur, o biri iki şəxs isə, tərcümə prosesinin keyfiyyətini deyil, hazır tərcümənin keyfiyyətini qiymətləndirə bilərdilər.

Q.A.Stratanovski “Tərcüməçidən” adlanan bölümdə əsəri orijinaldan deyil, əsas mənbə olaraq, latın və qədim yunan dilləri, həmçinin yunan və Roma antik dövrünün filologiyası, dəsti-xətt, qrammatika, danışiq və heca mütəxəssisi,

¹ Геродот. **История в девяти книгах**. Ленинград, 1972, с.3.

danimarkalı Karl Hudenin (Kristian Karl [Carolus] Tulinius Hude, 1860-1936) *“Herodotun tarixləri Karolus Hude tərəfindən qısa və tənqidi qeydlərlə [açıqlandı]”* (Herodoti historiae recognovit brevique adnotatione critica instruxit Carolus Hude, Oxonii 1908) adlı əsərindən tərcümə etdiyini söyləyir.²

Bu yerdə qeyd etmək lazımdır ki, orijinaldan istifadə edilmədiyi halda, əsas mənbə kimi götürülən K.Hudenin kitabı, Herodotun fikirlərini mətn boyu şərh etməsi səbəbindən, tərcümə prosesinə yönəldici təsir göstərmək imkanına malikdir.

Öz dövrünün sayılan alimlərindən olan K.Hude Herodotun tərcüməsi ilə, yaxud “Tarixlər” əsərini yenidən yazmaqla məşğul olmamışdır. O, əlyazmalar mütəxəssisi kimi, qədim müəlliflərin dəsti-xətti və yazı üslubu haqqında tənqidi əsərlər yazmışdır. Onun əsərlərindən Herodotun anlaşılması xeyli rahat olsa da, tərcümənin dəqiqliyi kölgədə qalır.

Q.A.Stratanovski tərcümədə yardımçı mənbələr olaraq, Fyodor Mişenko (Фёдор Герасимович Мищенко, 1848-1906), Teodor Braun (Theodor Braun, 1833-1911), həmçinin Avqust Hornefer (August Horneffer, 1875-1955), Fridrix Lanqe (Friedrich Heinrich Wilhelm Lange, 1786/1779-1854) və Con Povel kimi müəlliflərin əsərlərindən istifadə etdiyini bildirir. Bu müəlliflərin arasından XIX yüzilliyin birinci rübündə Herodotu tərcümə etmiş F.Lanqe bir neçə səbəbdən bizim üçün önəmlidir:

Birincisi, tərcümədə baş mənbənin, K.Hudenin dünyaya gəldiyi (1860) vaxt F. Lanqe artıq altı il (1854) idi ki, dünyasını dəyişmişdi, yəni F.Lanqe K.Hudedən təsirlənə bilməzdi, bu iş əksinə ola bilərdi, *ikincisi*, “Tarixlər”in F.Lanqe tərcüməsi yüksək səviyyəli sayılır və bu səbəbdən o, Avropa tarixşünaslığında “Herodotu tərcümə edən” kimi tanınır, *üçüncüsü*, Q.A.Stratanovski həm də F.Lanqenin tərcüməsi ilə işləmişdir və *dördüncüsü*, F.Lanqe ilə Q.A.Stratanovskinin tərcümələrinin tədqiqi göstərir ki, bir çox fəsillərdə mətnlər, həmçinin fikirlərin məntiqi inkişafı fərqlidir.

Belə çıxır ki, günümüzdə alimlər, siyasətçilər, həvəskar oxucular tərəfindən tez-tez müraciət olunan “Tarixlər” və onun rus dilinə tərcüməsi – “История” – Herodotdan Q.A.Stratanovskiye qədər 2000 illik zaman kəsiyində çoxsaylı araşdırmaçı və tərcüməçilərin qələmindən çıxaraq, uzun və məşəqqətli yol keçən əsərdir.

Əminəm ki, bu əsnada, artıq ölü sayılan dildə yazılmış bu əsərin məlumatlarının müxtəlif tərcüməçilərin baxış bucağında dəyişik məna verəcəyi istisna edilə bilməz. Buna səbəb kimi hər bir müəllifin milliyyətini, dini və dünya görüşünü, dil bilgilərini, mentalitetini, qədim dünya ilə tanışlığını, sosial statusunu, siyasi-sosial-ictimai asılılığını, yaşadığı dövrü, dövləti və siyasi şəraitini göstərmək olar.

Bu yerdən mövzunu F.Lanqenin tərcümə etdiyi “Tarixlər”in 1824-cü il nəşri ilə davam etdirmək istəyirəm. Ondan öncə, antik dövrlər filoloqu Yohan Qoldhaqen (Johann Eustachius Goldhagen, 1701-1772) 1756-cı ildə əsəri alman dilinə tərcümə etmiş, həmin nüsxə 1911-ci ildə sənət tarixçisi, tərcüməçi Hans Flörke (Hanns Floerke, 1875-1944) tərəfindən təkmilləşdirilmişdir.

Bir mətn, iki fərqli tərcümə, iki müxtəlif nəticə

² Геродот. **История в девяти книгах**. Ленинград, 1972, с.500.

“Tarixlər” əsərində I kitabın (Klio) 28-ci fəslinin hadisələri antik mənbələrdə Halis (Halys, yunanca Ἁλῡς = Alys) adlandırılan, Türkiyə Cümhuriyyətinin ən uzun çayı olan (Sivas, Kayseri, Nevşehir, Kırşehir, Kırıkkale, Ankara, Çankırı, Çorum, Sinop, həmçinin Samsun illərindən keçən) Kızılırmak çayının qərb sahili boyu baş verir (Xəritə 1).

Əsərin rus dilli tərcüməsində Q.A.Stratanovski zaman keçdikcə kral Krözusun (rusca Krez, m.ö. 590-541) Halis çayının qərb sahilindəki bütün xalqları tabe etməyi bacardığını söyləyir və bütün yerdə qalanların – iki xalqdan başqa – artıq onun hakimiyyəti altında olduğunu deyərək, həmin xalqların siyahısını təqdim edir:

“28. Zaman keçdikcə, Krez Halisin bu tərəfindəki (qərb sahilində /RS), demək olar ki, bütün xalqları istila edə bildi, çünki yerdə qalanlar,¹ kilikiyalılar və² likiyalılardan başqa, Krezin hakimiyyəti altında idilər. Bu, həmin xalqların adlarıdır:³ lidiyalılar,⁴ frigiyalılar,⁵ misiyələr, ⁶ mariandınlar,⁷ xaliblər,⁸ paflaqonlar, ⁹frakiyalılar Finya və Vifinyada,¹⁰ kariylər,¹¹ ionyalılar,¹² dorilər,¹³ (a)eoliylər və ¹⁴pamfillər”,^{3*}

Aşağıdakı şəkildə gördüyünüz həmin mətnin Q.A. Stratanovskinin tərcüməsi olan “История” kitabındakı görünüşüdür:

28. С течением времени Крезу удалось подчинить почти все народности по сю сторону реки Галиса, потому что все остальные, кроме кикийцев и ликийцев, были подвластны Крезу. Вот имена этих народностей: лидийцы, фригийцы, мисийцы, мариандины, халибы, пафлагонцы, фракийцы в Финии и Вифинии, карийцы, ионяне, дорийцы, эолийцы и памфилы³².

Şəkil 1:

I kitabın 28-ci fəslə Q.A. Stratanovskinin tərcüməsində (RS)

Mətnə 2 müstəqil və 12 fəth edilmiş (cəmi 14) xalq, həmçinin frakiyalıların (trakiyalıların) məskunlaşdığı deyilən Finiya və Vifiniya kimi iki toponim verilir. Bu abzas Avropa dillərində fərqli səslənir. Aşağıdakı şəkildə F. Lanqenin tərcüməsinin orijinaldır, yerli xalqlar ulduzla işarələnmişdir:

16 Erstes Buch,
28. Nach einiger Zeit, da alle Wölfer bezwungen waren, die diesseits des Halys wohnten, denn ohne die Kilikier und Lykier hatte Kroisos alle Wölfer unter seiner Botmäßigkeit, und dies sind die Namen der Wölfer: die Lyder, die Phryger, die Myser, die Mariandynen, die Chalyber, die Paflagonen, die Ahräer, die Thynen und Bithynen, die Kärer, die Ionier, die Dorer, die Aeoler, die Pamphyler; nachdem diese alle überwunden und den Lydern unterwürfig gemacht waren, und Sardis auf dem

Şəkil 2: I kitabın 28-ci fəslə F. Lanqenin tərcüməsində (RS)

Orijinal mətn azərbaycanca belə səslənir:

³ Bax: mənbə 1, s.18.

* Bu yerdən başlayaraq, orijinal mətnlərdə sıralama, işarələnmə, həmçinin orijinal xəritələrə əlavələr müəllifdəndir.

“Bir müddət sonra, Halisin bu tərəfində (qərb sahilində /RS) yaşayan bütün canavarlar istila edildiyi üçün, ¹kilikiyalılar və ²likiyalılar istisna olmaqla, Krözus bütün xalqları öz hakimiyyətinə tabe etdi, və bu, həmin xalqların adlarıdır: ³lidiyalılar, ⁴frigiyalılar, ⁵misililər, ⁶mariandınlar, ⁷k(x)aliblər, ⁸paflaqonlar, ⁹trakiyalılar, ¹⁰shünyalılar (yaxud: şiniyalılar – mənbələrdə: die Thyner = tünyalılar/RS) və ¹¹bitinyalılar, ¹²karyalılar, ¹³ionyalılar, ¹⁴dorilər, ¹⁵zeoliyalılar (mənbələrdə: (a) eoliyalılar/RS), ¹⁶pamfilyalılar”;⁴

Hər iki dildə olan mətnə, işarələdiyim məqamlardan başqa, hadisələr eyni şəkildə təsvir olunur. Xülasəsi qısa olduğu üçün, mətnin sonunda işarələdiyim hissədən başlamaq istədim.

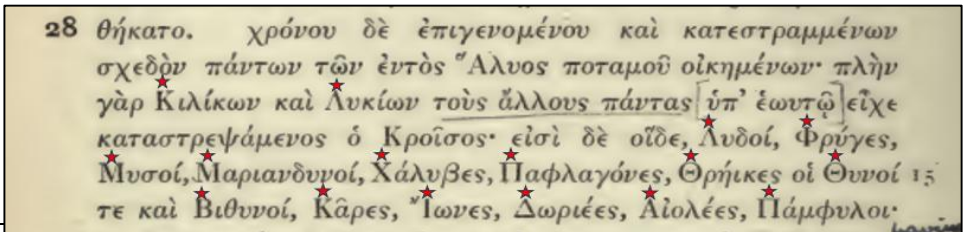
Birinci maraqlı məqam

F.Lanqenin tərcüməsində Halys çayı sahilində 16 xalq istila edilir, Q.A.Stratanovski isə “die Shyner und Bithyner” kimi iki etnosu siyahıya salmayıb, bunun əvəzinə, hər iki etnonimi “Finiyada və Vifiniyada” (в Финии и Вифинии) deyərək, toponim kimi, frakiyalıların yaşayış məskəni olaraq (φρακιῦναι в Финии и Вифинии) göstərüb və bu coğrafiyadakı xalqların sayını 16-dan 14-ə endirib. Bu bir!

Məqsəd və səbəb dərin araşdırma mövzusu olsa da, buraxılmış belə səhv tərcümənin səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu iki!

Üçüncüsü, Q.A. Stratanovskinin tərcümə prosesində rəhbər mənbə kimi qəbul etdiyi K.Hudenin məlum kitabında bu xalqların sayı, F.Lanqedə olduğu kimi, 16-dır.

Şəkildə gördüyünüz K.Hudenin əsərində I kitabın 28-ci fəslidir. Mətnəki 16 ulduz işarəsi Herodotun, F.Lanqenin, həmçinin və K.Hudenin sadaladıqları etnonimlərdir.⁵

⁴ Mətnin yazılışı müasir alman dilində belədir: Nach einiger Zeit, da alle Wölfer bezwungen waren, die diesseits des Halys wohnten, denn ohne die ¹Kiliker und ²Lykier hatte Krosos alle Völker unter seiner Botmäßigkeit, und dies sind die Namen der Völker: die ³Lyder, die ⁴Fryger, die ⁵Myser, die ⁶Mariandynen, die ⁷Chalyber, die ⁸Paflagonet, die ⁹Thraker, die ¹⁰Shyner und ¹¹Bithyner, die ¹²Karer, die ¹³Ioner, die ¹⁴Dorier, die ¹⁵Zeoler, die ¹⁶Pamfilyer;” / **Die Geschichten des Herodotos**, übersetzt von Friedrich Lange, Breslau 1824, Erstes Buch – 28, S. 16

⁵ ρόνου δὲ ἐπιγενομένου καὶ κατεστραμμένων σχεδὸν πάντων τῶν ἐντὸς ΑΑvos ποταμοῦ οἰκημένων” πλὴν ¹Κιλικίων καὶ ²Λυκίων τοὺς ἄλλους πάντας ὑπ’ ἐωυτῷ Ἴειχε καταστρεφάμενος ὁ Κροῖσος” εἰσὶ δὲ οἶδε, ³Λυδοί, ⁴Φρύγες, ⁵Μυσοί, ⁶Μαρριανδονοί, ⁷Χάλυβες, ⁸Παφλαγόνες, ⁹Θρήκες οἱ ¹⁰Θυνοί re καὶ ¹¹Βιθυνοί, ¹²Κᾶρες, ¹³Ἴωνες, ¹⁴Δωριεες, ¹⁵Αἰολεες, ¹⁶Πάμφυλοι: κατεστραμμένων δὲ τούτων καὶ προσεπικτωμένων Κροῖσουεαι Ἰυδοῖσι, ἀπικνεόνται ἐς Σάρδις ἀκμαζούσας πλούτῳ ἄλλοι / **Herodoti historiae recognovit brevique adnotatione critica instruxit Carolus Hude** / ΙΣΤΟΡΙΩΝ Α, I-28, Oxonii, E Typographeo Clarendoniano Londini et Novi Eboraci Apud Humphedum / Milford, 1860. Kitab səhifələnməyib

*Şəkil 3: I kitab 28-ci fəsil K.Hudenin kitabında
(Toronto Universiteti, RS)*

Q.A.Stratanovskinin məqsədi

Q.A.Stratanovski universitetdən sonra 1925-1936-cı illərdə SSRİ EA-nın nəşriyyatında elmi korrektor, sonradan Leningrad Dövlət Universitetində müəllim işləyib, 1941-ci ildə tarix üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir və 60-cı illərə qədər universitetlərdə müəllim, sonradan tərcüməçi olmuşdur.

Dövrünün orta səviyyəli elm adamlarından olan bu şəxsin tərcümeyi-halında iki maraqlı məqam diqqət çəkir. Belə ki, o, bolşevizm terrorunun tüğyan etdiyi zamanlarda iki dəfə vətən xaini kimi günahlandırılaraq həbs olunmuşdur və hər dəfəsində məhkəməyə çıxmamışdır.

Birinci dəfə, 1921-ci ildə bütün təcrid vaxtını Leningradın “Şpaler” müvəqqəti təcridxanasında tanınmış şairə Anna Axmatovanın (Анна Андреевна Ахматова Горенко-Гумилёва, 1889-1966) birinci əri, rus şairi, akmeizm məktəbinin yaradıcısı Nikolay Qumilyovla (Николай Степанович Гумилёв 1886-1921)⁶ bir hücrədə keçirən tələbə Q.A.Stratanovski qısa müddətdən sonra azadlığa buraxılır. O, azad edildikdən az sonra (24.08.1921)⁷ N.S.Qumilyov güllələnir, Q.A.Stratanovski isə universitetə geri dönüb təhsilini davam etdirməyi bacarır.

İkinci dəfə, 1938-1939-cu illər arasında yenə qısa müddətə təcrid olunan Q.A.Stratanovski azad edildikdən sonra, həm öz işinə geri dönməyi, həm də az müddət sonra (1941) elmi dərəcə almağı bacarır.⁸

Nəzərə alsaq ki, terror dövründə SSRİ-də repressiyalara məruz qalmış 655 müxtəlif səviyyəli elm adamından 191 nəfəri tarixçi alim olmuşdur⁹ və bunların heç biri Q.A.Stratanovski kimi şanslı olmamışdır, onun dövlət siyasətinə sadıq olduğu şübhə doğurmur. Mən Q.A.Stratanovski haqqında hər hansı bir ittiham irəli sürmək fikrində deyiləm, çünki, *birincisi*, bu, dərin araşdırma mövzudur, *ikincisi*, tutarlı sübutlar tələb edir, *üçüncüsü*, əgər sübutlar mövcuddursa, dərin NKVD arxivlərinədir, *dördüncüsü*, onun başına gələn hər iki hadisənin sonrakı inkişafı taleyin “bəxt” adlanan şah əsəri ola bilər.

Lakin XX yüzilliyin 60-cı illərindən əvvəlki SSRİ dövrünə bələd olanlar razılaşarlar ki, o dövrdə iki dəfə vətən xaini kimi həbs olunmuş bir şəxs həbsdən sonra, nəinki dövlətin bərabər hüquqlu vətəndaşı olaraq qalması, hətta alimlik dərəcəsi alıb universitetlərdə dərs deməyi bacarıbsa, o zaman onun dövlət siyasətinə sədaqətini və fəaliyyətinin bundan qidalandığını inkar etmək olmaz. Bu səbəbdən, Q.A.Stratanovskinin tərcümələri sovet ideologiyası, sosializm realizmi, SSRİ-nin xarici siyasəti və

⁶ D.ş.: Гумилёв, Николай Степанович.

⁷ D.ş.: Открытый Список: Гумилёв, Николай Степанович, 1886.

⁸ D.ş.: Стратановский, Георгий Андреевич.

⁹ D.ş.: Учёные, репрессированные в СССР.

KP-nın siyasi xəttinə sadıq olmalı idi. Bu araşdırmadan siyasət tarixçilərinin cavablandırılmalı olduğu bir sual doğur:

Nəyə görə Herodotun göstərdiyi iki etnonim Q.A.Stratanovski tərəfindən toponim kimi verilmişdir?

Beləliklə, Q.A.Stratanovskinin mövzu baisi sitatda hansı səbəbdən əsas və köməkçi mənbədə eyni kontekstdə verilən bir məlumatı tamam yanlış kontekstdə yazdığı naməlum qalır və cavabsız qalan şübhələr yeni, daha dərin araşdırmalara yol açır.

İkinci maraqlı məqam

✓ Maraq doğuran daha bir fakt mətnlərin birinci cümləsində işarələdiyim söz birləşmələrinin fərqi.

Rus dilli mətndə olan “все народности” F.Lanqenin tərcüməsində, “alle Völker” (bütün xalqlar) kimi deyil, “alle Wölfer” kimi verilir. Müasir alman dilində qəti məna daşıyan “wölfer” sözü yoxdur, bu sözə nadir hallarda işlədilən qədim soyad kimi rast gəlmək olur. Həmin soyadın alman dilində etimologiyası onun dörd yaranma səbəbini göstərir ki, bu səbəblərin hamısı “der Wolf” (canavar, qurd) sözünün cəm şəklini göstərən “die Wölfe” (canavarlar, qurdlar) ifadəsinə bağlanır.

Beləliklə, F.Lanqeyə görə, Herodotun demək istədiyi *все народности* = bütün xalqları deyil, *alle Wölfer* = bütün canavarlar olub. Lakin Q.A.Stratanovski tərcümə əsnasında “canavarlar” yerinə “xalqlar” deməyə üstünlük vermişdir.

Bir ifadənin dedikləri

Bu yerdə, F.Lanqenin tərcüməsində Herodotun “canavarlar” deməklə nəyi nəzərdə tutduğu naməlum qalır deyə, bir qədər dərinədən araşdırmaya ehtiyac yaranır və nəticədə məlum olur ki, F.Lanqeyə görə, Herodot “Tarixlər” əsərinin doqquz kitabında “Wölfer” ifadəsini cəmi iki dəfə işlədib. *Birincini* bilir: I kitabın 28-ci fəslə, *ikinci* dəfə həmin ifadə “Polymnia” adlanan VII kitabın 8-ci fəslində I Daranın oğlu I Kserksin fars əyanlarına müraciət etdiyi mətndə yer alır:

“Çünki, qədimlərdən eşitdiyimə görə, hökmranlığımızı Kir (Midiyanın son hökmdarı Astiaqın qız nəvəsi, fars əsilli II Kir, m.ö. 600-530/RS) vasitəsi ilə Ustyagesdən (Astyages/Astiaq: sonuncu Midiya çarı, h.i. m.ö. 585-550/RS) qoparıb midiyalılardan aldığımızdan bəri biz heç vaxt belə sakit olmamışıq; ... Kirin, Rambisesin (fars hökmdarı Kambises, h.i. m.ö. 529-522/RS) və atam Daranın nələri etdiklərini və hansı canavarları istila etdiklərini indi siz çox yaxşı bilirsiniz”.¹⁰

Q.A.Stratanovski bu hissəni belə vermişdir:

“О деяниях Кира, Камбиса и отца моего Дария и о том, какие они сделали завоевания, вы сами прекрасно знаете ...”.¹¹

¹⁰ Denn wie ich von alten Leuten gehört, so sind wir niemals ruhig gewesen, seit wir diese unsere Herrschaft von den Medern bekommen durch den Kyros, der sie dem Ustyages entrissen; ... Was nun Kyros und Rambyes und mein Vater Dareios getan und welche Wölfer sie bezwungen, daß wisset ihr recht gut ... / **Die Geschichten des Herodotos**, übersetzt von Friedrich Lange, Breslau 1824, Siebtes Buch – 8, s.142.

¹¹ Ведь, как я слышал от старых людей, мы, персы, никогда еще не жили в мире с тех пор, как владычество перешло к нам от мидян и Кир одолел Астиага. Однако это

Göründüyü kimi, burada “canavar” sözü işlənmiş, “welche Wölfer sie bezwungen = *hansı canavarları istila etdikləri*” ifadəsi “какые они сделали завоевания = *hansı fəthlər etdilər*” söz birləşməsi ilə əvəz olunur.

Belə çıxır ki, Herodotun iki yerdə ən son məğlub olmuş hansısa insan qrupunu “canavarlar” adlandırması tərcümədə diqqətdən kənar qalmışdır. Maraqlı doğuran hal olduğu üçün, bunu bir qədər dərinlən araşdırmaq lazımdır.

Göründüyü kimi, Q.A.Stratanovski orijinal mətnə iki yerdə işlənən bir kəlməni başqa şəkildə tərcümə etmişdir. Burada böyük problem yoxdur, düşüncələrə demək istədim ki, bu, dağın görünən tərəfidir, çünki, səbəbləri məlum olmasa da, sadə görünən bir səhvlə rus dilli mənbələrdən istifadə edən tarixçilər 1964-cü ildən bəri yanlış məlumatlandırılıb və bu mövzunun araşdırılması 60 il ertələnmişdir, bu da bir çox araşdırmanın nəticələrində özünü göstərmiş olmalıdır. Mövzunun davamında bu halın klassik nümunəsini nümayiş etdirməyə çalışacağam!

I kitabın 27-28-ci fəsilərində zaman, məkan və hadisələrin müqayisəsi göstərir ki, bu fəsilər bir-birinin davamı deyil və aralarında bir neçə uyğunsuzluq mövcuddur:

✓ 28-ci fəsil “*Nach einiger Zeit = bir müddət sonra*” ifadəsi ilə başlayır deyər, hadisələrin 27-ci fəsildə təsvir edilənlərlə fərqli zamanda baş verdiyi şübhəsizdir, həm də bu əsnada aradan keçən vaxtın müddəti bilinmir deyər, bunun çox uzun zaman kəsiyi ola biləcəyi istisna oluna bilməz. *Bu bir!*

✓ *İkincisi*, 27-ci fəsil Krözusun ada yunanlarına hücumu hazırlaşması ilə başlayır və Prieneli Biasın (Krözusla görüşü xronoloji cəhətdən mümkün olmayan Bias von Priene / Herodotda daha bir yanlış) məsləhətini dinləyərək ada sakinləri ilə sülh əldə etdiyinə təsviri ilə bitir, 28-ci fəsil isə Halys çayının ətraf xalqlarının istilasından sonra başlayır. Buradan irəli gəldikdə, bir neçə uyğunsuzluq meydana çıxır:

a. 27-ci fəslin sonuna qədər Krözusun ionyalıları, (a)eoliləri və doriləri istila etdiyi bildirilir. 28-ci fəsildə isə bu xalqların sayı 16-ya yüksəlir ki, burada, aralarında “canavarlar” da olmaqla, daha 13 yerli xalqı istila etməyə lazım olan zaman məlumdur qalır.

b. 27-ci fəsildə gəmi inşası təsvir edildiyindən Krözusun Anadolunun qərb sərhədlərində olduğu təəvvürü yaranır, 28-ci fəsil isə Anadolunun mərkəzindəki xalqların istilası hadisələrinin təsvirindən başlayır.

c. Kızılırmak çayının Qərbi Anadolu sərhədlərinə ən yaxın nöqtəsi olan Kırıkkale şəhərindən Anadolunun qərb nöqtəsi, Çeşmə yarımadasına qədər məsafənin 675 km olduğunu və Krözusun bu yolda 13 xalqı əsarət altına aldığını nəzərə alsaq, aradakı zaman kəsiyi aylarla deyil, illərlə ölçülməli olur, həmçinin bu zaman kəsiyi və baş vermiş hadisələr məlumdur qalır.

также – воля божества, и все наши великие начинания и замыслы складываются ко благу. О деяниях Кира, Камбиса и отца моего Дария и о том, какие они сделали завоевания, вы сами прекрасно знаете и рассказывать вам не нужно / Геродот: **История в девяти книгах.** Ленинград 1972. Книга VII, Полигимния – 8, с.315.

d. Bundan başqa, Herodotun ilk əlyazmalarına əsaslanan alimlər, çox ehtiyatla “və bir çox başqa xalqlar” deyərək, bu dövrdə istila edilmiş xalqların siyahısını uzadırlar.

e. “A”-“d” bəndlərinə əsaslansam, “Wölfer” adlanan bir xalqın da istila olunmuşların siyahısına əlavə edilməsi istisna oluna bilməz və bu fərziyyənin iddiaya çevrilməsinin səbəblərindən biri həmin ifadənin əsərdə cəmi iki yerdə keçməsidir.

✓ *Üçüncüsü*, F.Lanqenin ilk dəfə Halys çayının qərb sahilində təsvir etdiyi “Wölfer”, ikinci dəfə qərb sərhədləri Halys çayının şərq sahilinə dirənən Midiya torpaqlarında görünür, yəni ki, bir-birindən altı kitab aralıda iki dəfə söylənen eyni kəlmənin coğrafi məkanı da üst-üstə düşür ki (Xəritə 2), artıq burada bir etnonimdən – söhbət getdiyini inkar etmək olmur.

Bəs kitabın axarında belə zaman və məkan uyğunsuzluğuna nə səbəb ola bilər? Qeyd etdiyim zaman kəsiyindəki hadisələrin kitabda texniki səbəblərdən silindişi qəbul olunandır. Ən sadə üsulla irəliləsək, o zaman “Wölfer” etnosunun 27-28-ci fəsillərdə bir səbəbdən silindiğini, yaxud bu iki fəsil arasında mövcud olmuş başqa bir, yaxud bir neçə fəslin qeyb olduğunu qəbul edə bilərik. Bu iddiaya səbəb kimi göstərmək olar ki, *birincisi*, əslində, “Tarixlər” əsəri Herodot tərəfindən kitablara bölünməmişdir, bu iş ondan çox sonralar həyata keçirilmişdir, *ikincisi*, o zaman həmin əsər fəsillərə də bölünməyibmiş, bölünübmüşsə də, ən azından bugünkü sıralama ilə deyil.

Bir çox avropalı tərəf müqabillərim, apardığım araşdırmalardan doğan məntiqi sualın cavabında, “Wölfer” ifadəsinin hər hansı bir xalqa müharibə dövründəki əzminə, dirəncinə, inadkarlığına və hətta vəhşiliyinə görə verilə biləcəyini iddia edirlər. Lakin bu zəmində meydana çıxan iki cavabsız sualla məsləkdaşlarımın iddiaları fiaskoya uğrayır:

1. Necə olur ki, əsərə müharibə mövzusu ilə başlayan, əsər boyu Şimali-Afrikadan Xəzər sahillərinə qədər coğrafiyada çoxsaylı istilalardan, müharibələrdən, üsyanlardan danışan Herodot, ancaq Halys çayının sol sahilində və sağ sahilindən şərqə tərəf olan coğrafiyada, *birinci dəfə*, Anadoludakı xalqlar arasında sonuncu məğlub olan, *ikinci dəfə*, məğlub edilməsi şərafət sayılan düşmən üçün “Wölfer” ifadəsini işlədir? Əgər bu söz Herodotun leksikonunda sifət kimi mövcud olubsa, o zaman onun müharibələrə həsr olunmuş təxminən 1000 səhifəlik əsərdə cəmi iki dəfə işlədilməsi məntiqə sığmır.

2. “Wölfer” ifadəsi, alman dilində mənə kəsb etməsə də, “Wolf = canavar” isminə bağlıdır. Buradan daha bir sual doğur:

*Hansı səbəbdən, kökünün “canavar” sözündən gəldiyinə baxmayaraq, alman dilində heç bir qəti mənə kəsb etməyən “Wölfer” ifadəsindən başqa, Herodot əsərin daha səkkiz yerində, tək və cəm halda “canavar” kəlməsini alman dilinin qaydalarına əsasən işlədir?*¹²

Belə çıxır ki, Herodotun “Wölfer” ifadəsi “canavar = canavarlar” kimi qəti mənası olan “Wolf = Wölfe” sözlərindən fərqli mənə daşımalıdır. Aydın məsələdir

¹² **Bax:** II kitab, s.158/187/187: Misir mövzusunda heyvan mənasında; IV kitab, s.357/376/376: heyvan mənasında, təşbeh və ya bənzətmə formasında; IX kitab, s.366/366: heyvan mənasında / **Die Geschichten des Herodotos**, übersetzt von Friedrich Lange, Breslau 1824

ki, Krözus Halys çayı ətrafında, heyvan sürülərini deyil, insanları istila etmişdi, bu səbəbdən də, Herodot “Wölfer” deyəndə bir insan toplumunu nəzərdə tutub. Şübhələrdən biryolluq arınmaq üçün, qısaca “Wölfer” soyadının etimologiyasına toxunmaq istəyirəm.

“*Alman soyadları lüğəti*” bu sözün dörd yaranma səbəbini göstərərək, əsas mənada “*Wolfer*” kişi adından, həmçinin “*Wolf*” və “*Heer*” (cənab, sahib) sözlərinin birləşməsindən, müstəsna hallarda, canavarların dəqiq, yaxud təxmini yaşayış yerinin işarəsi kimi meydana gəldiyini söyləyir.¹³ “Wölfer” kəlməsi günümüzə soyadı formasında gəlib çatmışdır və Halys çayı sahilində istila olunanlar insanlardır deyə, bu ifadənin etnonim olması iddiası möhkəmlənir və bu əsnada yeni bir sual doğur:

Bu hansı xalqdır, bu etnonim kimlərə aid edilə bilər?

Sualın ağırlığı Herodot tərəfindən həmin xalqın dəqiq yaşayış məskəninə verilməməsindədir. (Xəritə 2)

Xəritədən görüldüyü kimi, Kızılırmak çayı Anadolunun mərkəzində yarım-dairə şəklində uzanıb gedir. O dövrdə Lidiya dövlətinin qərb sərhədlərini müəyyən etdiyi üçün Kızılırmak çayının sol sahilinin “Wölfer” adlanan xalqın yaşayış məskəni olduğu başa düşülür. Bu ərazi Qara dənizdən təxminən Kayseri şəhərinə qədər uzanan böyük coğrafiyanı əhatə edir və Herodotun siyahısında yer alan xalqların arasında “canavar” kimi təqdim ediləcək etnonimə rast gəlinmir deyə, dəqiq fikir yürütmək çətinidir, lakin “Wölfer” kəlməsinin daha çox, aralarında Herodotun sadaladığı xalqların bəzilərinin də ola biləcəyi, bir neçə etnosun birləşdiyi və Krözusa qarşı mübarizə apardığı bir etnik-qruplar birliyinə aid edilməsi qəbul olunandır.

Tarix boyu belə ittifaqlar uzunömürlü olduqları kimi, müharibə, xəstəlik, yaxud təbii fəlakət dövründə, böyük çoxluqla qısamüddətli olurdular deyə, onlardan geriye tarixi izlərin qalmaması, yaxud da, Herodot söyləyən qədər qalması təəccüblü deyil. Belə birləşmələr, əsasən, etnik (məsələn, “qaraçı” adı altında sinti, roma, yediş birliyi), dini (məsələn, “yəhudi” adı altında 12 qəbilənin birliyi) və coğrafi (məsələn, Assuriyaya qarşı Midiya-Babil ittifaqı) zəmində yaranırdılar ki, adlandırılmaları müxtəlif məfhumlara əsasən həyata keçirilirdi. Belə məfhumların arasında hər hansı bir etnik qrupun yaşadığı coğrafiyada, dövlətdə, şəhərdə, malik olduğu bayraqda, gerbdə, pulda, şahların, sultanların, kralların nəsilələrinin adında, etnik qrupların dinində, əfsanələrinə olan fərqləndirmə nişanları yer alır.

“Wölfer” ifadəsinin “canavar” sözünə bağlılığı göstərir ki, mövzu bəisi etnik-qrupun fərqləndirmə işarəsi “canavar” olmalıdır. Belə işarələrə canavarın başı, quyruğu, pəncəsi, dərisi, çənəsi, dişi, hətta qulağı aid edilə bilər, çünki o dövrdə heyvan simvolları etnik-qruplar müvafiq heyvanın korlanmayan əzalarını simvol kimi daşıyırdılar ki, bunlara ibtidai insanların fəvqəltəbii qüvvə kimi qəbul etdikləri fətişlər kimi baxılmalıdır.

Ovla keçinən bir çox xalqlar canavarı insanla bərabər hüquqlu, güclü rəqib kimi görüblər, onun dözümlüliyinə, bacarığına, ov qabiliyyətinə, daxili nizam və

¹³ D.ş.: SRF – **Der gute Wolf** / Isabella Sedivy: Indigene sehen den Wolf als Vorbild und zärtliches Wesen / Donnerstag, 27.08.2020

ailə münasibətləri qaydalarına həsəd aparıblar, yəni ki, bu heyvanın insanlar arasında özünəməxsus nüfuzu olub. Bu mövzuda daha irəli getmiş üç xalq fərqlənir, həm də nə hikmətdirsə, Şimali Amerika, Avropa və Asiya olmaqla, hər biri bir kontinentdən.

İlk öncə, canavarlara münasibətdə o biri iki xalqdan fərqlənən, Şimali Amerikanın indigen tayfalarını qeyd etmək lazımdır. İndigenlər canavarı çayların və göllərin qoruyucusu olaraq qəbul edir, onun xəstə heyvanları yeyərək, vəhşi heyvan populyasiyasının sağlam artım prosesinə səbəb olduğunu irəli sürürlər və bu xalq canavarların yaşam tərzinin insanlar üçün ailə münasibətlərində nümunə ola biləcəyinə inanır¹⁴.

Avropaya gəldikdə dəmir dövrünün kelt-german tayfalarını göstərmək olar ki, bu etnik-qrupların savaşıqları özlərini canavarlarla eyniləşdirmişlər və buradan da “Wolf” sözü ilə birbaşa əlaqəli Adolf, Wolfgang, Wolfhard kimi kişi adları meydana gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, canavarların müxtəlif əzaları alman xalq təbabətində müalicəvi əhəmiyyətə malik dərman kimi qiymətləndirilmiş¹⁵.

Asiya qitəsində “canavar” simvolu ilə tanınan xalqlar dedikdə, ilk öncə türklər yada düşür. Bunun səbəbi türk mifologiyasında “boz qurd” hadisəsidir. Əfsanəyə görə, “Asena” adlı dişi qurdun düşmən təqibindən qaçan son bir neçə türkə yol göstərməsi türklərin tamamilə məhv edilməsinin qarşısını alıb, bundan sonra “boz qurd” türkçülüynün simvoluna çevirib, həm də min illərdir ki, bu, belə davam edir.

Bu qədər! Başqa, qurd timsalına belə dərindən bağlı olan xalq tapmaq mümkün deyil deyə, adını çəkdiyim üç xalqın mövzumuzla nə qədər əlaqəli ola biləcəyini araşdırmaq lazımdır.

İndigenləri Şimali Amerika köklü olmaları səbəbindən həməən siyahıdan silmək olur, baxmayaraq ki, hindlilərin nə zamansa Orta Asiya və Uzaq Şərq üzərindən keçib Amerika qitəsinə gəldikləri mövzusu təzə deyil, həm də günümüzdə öz aktuallığını yenidən qazanmaq üzrədir. Diqqət edin, Orta Asiya və Uzaq Şərqdən Amerika qitəsinə gəlirlər, demədim, bu coğrafiyalar üzərindən keçərək Amerika qitəsinə gəlirlər, dedim və bu, başqa bir geniş araşdırma mövzudur deyə, burada araşdırmaya açıq bir fərziyyə ilə çıxış etdim.

Yerdə qalır almanlar və türklər, həm də burada məsələ bir qədər qarışıq.

“Wölfer” türklərdimi?

Mən “hay-armen” mövzusunda türklərin Anadolu tarixinin Malazgirt döyüşündən (26.08.1071) çox əvvələ, ən azı 10000 ilə dayandığını tutarlı dəlillərlə sübuta yetirmişəm, həm də bu işdə, türk dilli mənbələrin qeyri-səmimi ola biləcəyini nəzərə alaraq, avstriyalı tarixçi, professor Erix Fayql (Erich Feigl, 1931-2007) kimi alimlərlə bərabər, “Çatalhöyük” abidəsindən (Türkiyə Cümhuriyyəti, Konya ili) alınmış 800 insan sümüyünün DNK analizi kimi elmi-texniki üsullarla həyata keçirilən araşdırmalara da müraciət etmişəm. 1994-cü ildə Amerikanın Stanford Universitetində genetika professoru Luici Sforzanın (Luigi Luca Cavalli-Sforza,

¹⁴ Bax: mənbə 13.

¹⁵ D.ş.: Hans Marcus Thomsen: **Wolf: Bei den Germanen war das Raubtier hochangesehen.** In: welt.de. 25. November 2004, abgerufen am 7. Oktober 2018.

1922-2018) təqdim etdiyi həmin DNK-analizinin hesabatından analiz olunan sümüklərin 40%-inin Türk və Orta Asiya irqinə aid olduğu görünür, 40% Y-DNA xromosom haploqruplarının paylanması isə belədir: 24% R1b, 14% R1a, 1% J, 1% O162.¹⁶

Anadolundakı arxeoloji qazıntılarda şəxsən iştirak etmiş E. Fayqlın türklərin Anadolu tarixinə xitabən fikirləri “tarixşünaslığın ana xətti”ndə global dəyişikliklərin qaçılmaz olduğunu göstərir:

“Bu torpaqlar sizindir. Siz Malazgirt savaşından bu yana deyil, 10000 ildir bu torpaqlardasınız”¹⁷.

Son dövrdə “Göbəkli Təpə” abidəsinin (ilk və yeni daş – neolit – dövrü) tədqiqindən çıxan ilkin nəticələr də diqqətəlayiqdir, çünki, hələ tam tədqiq olunmadığı üçün köklərinin hara gedib-çıxacağı bəlli olmasa da, burada da qədim dövrlər (9000-11000 il əvvəl) türk milli-mədəniyyətinin atributları bir-bir aşkar olmağa başlayır.¹⁸

Lakin “Çatalhöyük” və “Göbəkli Təpə”nin (Xəritə 3) Kızılırmak çayının qərb sahilinə uzaq olması (Galatiya – Xəritə 4) və o dövrdə bu coğrafiyada türklərin məskunlaşdığını sübut etmək üçün məlumat azlığı səbəbindən, Herodotun türkləri “Wölfer” adlandırdığını inkar etmək qolaydır deyə, indigenlər kimi onları da siyahıdan çıxarmağa əsasım var.

“Wölfer” almanlardımı?

“Wölfer” adlananların almanlar olması ağlabatandır, amma bunu sübut etmək üçün bir neçə məfhum bir araya gəlməlidir.

1. “German” etnosunun almanların ilk əcdadları olduğu iddiası aradan qalxmaq üzrədir, çünki m.ö. IX yüzillikdə oturaq həyata keçmə ərafəsində olan germanların Mərkəzi Reyn (Mittelrhein) hövzəsində izlərinə rast gəlinmir.

2. Əksinə, germanların bu dövrdə Skandinaviya yarımadasında, Elba (Elbe), Oder, Veixel (Weichsel) çaylarının hövzəsində, bugünkü Polşa, Macarıstan, Rumıniya və Qərbi Rusiya ərazilərində məskunlaşdıqlarına aid sübutlar mövcuddur.

Bu yolla irəliləsək, daha bir neçə fakta diqqət etməliyik:

a. Şərqi Fransadan Avstriyaya və Britaniya adalarından Alp dağlarına qədər coğrafiyadakı Kelt-mədəniyyətini, əsasən, onun m.ö 800-450-ci illər arasındakı Halstatt-mədəniyyəti (Hallstatt-Kultur) dövrünü unutmaq olmaz.

b. Bundan başqa, arxeoloji qazıntılar əsasında, Avropa qitəsində qərbdə İngiltərənin cənub-şərqindən, Fransadan və İspaniyanın şimalından tutmuş, şərqdə Qərbi Macarıstan, Sloveniya və Xorvatiyanın şimalına qədər, cənubda İtaliyanın şimalından başlayaraq, alman mərkəzi (alçaq) dağ silsiləsinin şimalına qədər və

¹⁶ D.ş.: Osman Çataloluk: **Anadolu Türk Tarihi. İşin genetik tarafı**. Bülent Pakman, Pakman World, Haziran 2012.

¹⁷ Erich Feigl: **Anadolu Türk Tarihi, Çatalhöyük**. Bax: mənbə 16.

¹⁸ D.ş.: Prehistorik İstasyon, Nimet Akman: **Anadolu'da neolitik bir kent Çatalhöyük** (wordpress.com). 12 Kasım 2020. Çatalhöyük'ün Türkiye Haritası üzerindeki konumu ve neolitik döneme tarihlenen diğer yerleşmeler.

bütün Balkanlar boyu Kelt-mədəniyyətinin antik izlərinə rast gəldiyini və germanların məskunlaşdığı yerlərin bu mədəniyyətin əhatə etdiyi ərazilərə düşdüyünü qeyd etmək lazımdır.¹⁹

c. Kelt mədəniyyəti izlərinin aşkar edildiyi ən uzaq nöqtə Anadolu (Türkiyə Cümhuriyyəti, Ankara və Eskişehir illərini əhatə edən Galatiya bölgəsi) coğrafiyasına düşür (Xəritə 4).

Xəritədən göründüyü kimi, Halys çayı germanların yaşayış məskəni Galatiani bölüb keçir, yəni Krözusun son istila etdiyi, Herodotun (F.Lanqenin) “Wölfer” adlandırdığı etnosun yaşadığı bölgədə germanların məskunlaşdığı təkzibolunmaz fakta çevrilir.

d. Kelt dilinin Hind-Avropa dil ailəsinə aid olduğundan irəli getsək, almanlarla keltlərin dil cəhətdən əlaqəsinin qısa təsnifatına nəzər salmalıyıq:

✓ Kelt-dilləri qrupuna baxsaq, böyük çoxluqla (61%) german dilli xalqlar irəli çıxır.²⁰ Bu qrupun qərbi, şimali və şərq-german dili qruplarına ayrıldığı faktından irəli getsək, görərik ki, afrikans, alman, idiş, ingilis, Lüksemburq və Niderland dili qərbi-german dil qrupuna daxildir.²¹ Bu qrupda 180 milyon insan alman dilində danışır deyə, alman dili həmin siyahıda ikinci yerdə durur.

Görünən odur ki, almanların əcdadlarının əsas qollarından sayılan germanlar Kelt-mədəniyyətinə aid coğrafiyada yaşayıblar və keltlərlə coğrafi, dil və mədəniyyət baxımından qohumluq bağlarına malik olublar. Mənim sübut etməyə çalışdığım bu qədər!

Sözümü nəyə gətirmək istəyirəm?

Tarixşünaslıqda m.ö. V yüzillik “böyük kelt-miqrasiyası” dövrü kimi xarakterizə olunursa da, Kelt-mədəniyyəti xalqlarının bundan öncə yeni yaşayış məskənləri axtarmaq məqsədi ilə miqrasiya etdiyini inkar etmək olmaz.

Əvvəlki araşdırmalarımda “hayların Anadolunu mədəni istilası” mövzusunda “silsilə köçlər” nəzəriyyəsini təqdim etmiş, həm də bir etnos tərəfindən müəyyən coğrafiyanın mədəni zəbtinin bir neçə onillik, hətta yüz ilə qədər davam edə biləcəyini söyləmişəm. Yuxarıda saydığım coğrafi-mill-mədəni-arxeoloji şərtlərdən çıxan nəticə göstərir ki, Krözusun dövründə Halys çayı hövzəsində istila edilən “Wölfer” etnosunun bugünkü almanların əcdadları, Kelt-miqrasiyası zəminində Kiçik Asiyaya yerləşmiş germanlar olduğu istisna edilə bilməz.

Beləliklə, Krözusun istilasına qarşı sona qədər müqavimət göstərən “Wölfer” deyilən toplumun Halis çayı boyu məskunlaşmış german etnosu olduğunu iddia edə bildiyim halda, çox ehtiyatla bu etnonim altında türklərdən, bugünkü almanların əcdadlarından və bir çox başqa etnik qrupların nümayəndələrindən ibarət bir

¹⁹ D.ş.: Thema Geschichte – Altertümer. Andreas Pecht: **Völkerwanderungen – Migration als historischer Normalfall**. 5. Expansion der Kelten-Kultur im 1. Jahrtausend vor Christus. 2016-10-08. Vortrag. <https://pecht.info/klassik/texte/2016/20161008a.html>

²⁰ Robert William Elsie: **The Position of Brittonic**. A Synchronic and Diachronic Analysis of Genetic Relationships in the Basic Vocabulary of Brittonic Celtic. Dissertationsschrift, Universität Bonn 1978, Bonn 1979, s.166.

²¹ Krahe Hans [Verfasser], Seebold, Elmar: **Historische Laut- und Formenlehre des Gotischen: zugleich eine Einführung in die germanische Sprachwissenschaft**. Hrsg.: Hans Krahe. 2. Auflage. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1967.

konfederasiyanın hərəkət edə biləcəyi fərziyyəsini də irəli sürməyə cəsarət edirəm, həm də bu mövzu bir məqalədə araşdırıla biləcək qədər bəsit deyil deyə, burada yeni araşdırmalara bir yol açmış oluram!

Nəticə alındı!

Lakin aldığım birmənalı nəticənin təkzibolunmazlığına əmin olmaq üçün onu başqa mənbələrdə yoxlamaq məcburiyyətindəyəm.

F.Lanqenin dedikləri başqa mənbələrdə

Aldığım nəticə Anadoluya həvəsli almanlar üçün əsil fürsət, asılı olmayan tarixçilər üçün gözlənilməzdir. Bu səbəbdən tərəf müqabillərim iki qola ayrılacaq deyə, I kitabın 28-ci və VII kitabın 8-ci fəsillərinin başqa dillərə tərcümələrdə necə əks edildiyini öyrənmək qaçılmazdır.

İlk öncə, K.Hudenin I kitabında yunanca olan 28-ci fəslə (Şəkil 3) bir də nəzər salaq. Sitatda “... *πλην Κιλίκων καὶ Λυκίων τοὺς ἄλλους πάντας ὑπ’ ἐστυῶ Ἰεῖχε...*”²² cümləsi “... *kilikiyahlırlardan və likiyahlırlardan savayı bütün başqaları ...*” kimi tərcümə olunur və yunanca “λύκος” (lykos = canavar) ifadəsinə rast gəlinmir. Göründüyü kimi, Toronto Universitetinin kitabxanasındakı orijinal kitabda kimsə “*τοὺς ἄλλους πάντας = bütün başqaları*” söz birləşməsinin altından qələmlə xətt çəkib. Bu fakt özlüyündə həmin mövzunun təkcə bizim maraq dairəmizdə olmadığına bir işarədir.

Sitatın rusca tərcüməsində “*Krez, demək olar ki, bütün xalqlara qələbə çal-
dı*”²³ cümləsi (Şəkil 1) eyni mənanı verdiyi üçün, almanca tərcüməsinin 1756-cı il nəşrinə nəzər salıram və burada da “Wolf = canavar” ifadəsinə rast gəlmirəm: “*Krösus bir-birinin ardınca Halys çayının, demək olar ki, bütün əhalisinə, kilikiyalırlardan və likiyahlırlardan başqa, qalib gəldi*”²⁴.

Fransızca tərcümədə də “loup = canavar” ifadəsi yer almır: “*XXVIII. Zaman keçdikcə Halys çayının ətrafında yaşayan bütün xalqlar hamısı və ya, demək olar ki, hamısı tabe oldu*”²⁵.

Belə çıxır ki, bu qədər tərcüməçidən təkcə F.Lanqe əsərdə “canavar” sözünə, yaxud bu mənanı verən ifadəyə rast gəlib, çünki onun VII kitabın 8-ci fəslində işlətdiyi “Wölfer” ifadəsinə də başqa tərcümələrdə rast gəlinmir.

²² **Herodoti historiae recognovit brevique adnotatione critica instruxit Carolus Hude,** ΙΣΤΟΡΙΩΝ Α, I-28. Oxonii, E Typographeo Clarendoniano Londini et Novi Eboraci Apud Humphedum Milford, 1860. Kitab səhifələnməyib.

²³ Крезу удалось подчинить почти все народности по сю сторону реки Галиса / Вак: mənbə 3.

²⁴ Krösus hatte nach und nach fast alle Bewohner des Halys, außer den Ciliciern und Lyciern, besiegt / **Des Herodotus neun Bücher der Geschichte:** Johann Eustachius Goldhagen. Lemgo, Meyerische Buchhandlung, 1756, s.14.

²⁵ XXVIII. Dans la suite des temps, les nations que ceint l'Halis étaient toutes, ou presque toutes, subjuguées. **Histoires d'Herodote,** Traduction nouvelle avec une introduction et des notes par P.Giguet / Paris librairie de L. Hachette et Cie rue Pierre-Sarrazin, No14, 1860, s.10.

Rusca mətnə: “О деяниях Кира, Камбиса и отца моего Дария и о том, какие они сделали завоевания,²⁶ = onlar nə fəthlər etdilər”, almançada (1756-cı il nəşri): “Was Cyrus, Kambyses und mein Vater Dareios an Völkern überwältigt und sich untertan gemacht haben²⁷ = hansı xalqlara qalib gəldiyini, fransızçada (1860-cı il nəşri): “Ce qu'ont fait Gyrus et Cambyse et Darius mon père, les nations qu'ils ont ajoutées à notre empire²⁸ = bizim dövlətimizə bağladıqları millətlər” deyilərək eyni kontekstdə çıxış edilir.

Herodot və “Tarixlər”

Əlbəttə ki, dünya tarixşünaslığına əvəzsiz töhfələr verən tarixçilər bu işə ilk başlayanlardır. Amma bu səbəbdən onları qüsursuz qəbul etmək də düzgün davranış sayılmaz. Bundan əvvəlki abzasla bu mövzunu bitirmək lazım gəlirdi, amma K. Hudenin bir fikrini oxucu ilə bölüşmədən mövzudan ayrılmaq istəmədim:

“Əgər biz ən yaxşı kitabları müşayiət etsək, təbii ki, onlar bir-birindən o qədər də fərqlənmir, lakin hiperionizm (məntiq və analiz əsasında inkişaf edən evolyusiya sistemi/RS) və attisizm (m.ö. I yüzillikdə Yunanıstanda başlamış “Ritorika” hərəkatı/RS) sahəsində (önəmli fərqlər var – cümlənin məntiqi davamı/RS). Biz onları (bu sahədəki fərqləri, Herodotun uyğunsuzluqlarını/RS) aradan qaldıra bilmərik, ya onlar qəsdən gətirilib, ya da kitabxanaçıların köməyi ilə mətnlərə daxil edilib (məsələn, 1405/1635-ci illərdə Misirdə peyda olmuş hissələr kimi/RS); amma sual (cavabsız/RS) qalır. Sual, bu problemi necə həll etmək, (yalnız bu sual) deyil, Herodotun yazılarına əmin olmaq olarmı(sualı/ RS)dır”.²⁹

Son cümlənin məntiqi mənası “qarşımızdakı sual, bu problemi necə həll etmək deyil, Herodotun yazılarına əmin olub-olmamaqdır” kimi səslənir.

Herodotun öz müasirləri və yeni dövr alimlərinin fikirləri baxımından araşdırılması kifayətdir ki, “Tarixlər” əsəri haqqında yuxarıda deyilənlər öz sübutunu tapsın. Onun Plutarxın (Plutarchus, m.s.45-125) “Herodotun mənfə xarakteri haqqında” (De malignitate Herodoti, 1992) əsərində “yalançı”, alman klassik filoloqu Detlev Fehlingin (Jürgen Detlev Fehling, 1929-2008) “uydurma əhvalatlar,

²⁶ Геродот: **История в девяти книгах**, VII книга: Полигимния 8. Ленинград, 1972, с.315.

²⁷ **Des Herodotus neun Bücher der Geschichte**: Johann Eustachius Goldhagen. Lemgo, Meyerische Buchhandlung, 1756, s.517.

²⁸ **Histoires d'Herodote**, Traduction nouvelle avec une introduction et des notes par P.Giguet / Paris librairie de L. Hachette et Cie rue Pierre-Sarrazin, No14, 1860, s.382.

²⁹ Natürlich unterscheiden sich die Beweise der Bücher, wenn wir den besten folgen, nicht so sehr voneinander, noch die sogenannten Hyperionismen und Attizismen. Wir können sie nicht beseitigen, entweder wurden sie absichtlich eingeführt oder sie haben sich mit Hilfe der Bibliothekare eingeschlichen (z.B. die 1405 und 1635 in Ägypten gefundenen Teile/RS); aber die Frage bleibt. Die Frage, wie das Problem zu lösen ist, ist nicht nur die Frage, ob Herodot schriftlich sicher ist / **Herodoti historiae recognovit brevique adnotatione critica instruxit Carolus Hude**. ΙΣΤΟΡΙΩΝ A, VII-8. Oxonii, Milford, 1908. S.VIII-IX

quraşdırma səyahətlər müəllifi”³⁰ antik yunan tarixçisi Ktesiasın (Ktesias von Knidos, m.ö. V-IV yüzilliklər) “tarixi hadisələri dəyişən”³¹ kimi qiymətləndirilməsi faktlarından irəli getdikdə, Herodotun dərin araşdırmalara ehtiyac duyduğu irəli çıxır və tanınmış mütəfəkkirlər tərəfindən tənqid edilməsi, onun yazılarını müxtəlif məqsədlərlə manipulyasiya etmək həvəsinin haradan gəldiyinə işarə edir.

F.Lanqenin məqsədi

Alınan nəticə F.Lanqedən başqa heç bir tərcüməçinin məlum iki sitatda “canavar” ifadəsini işlətmədiyini göstərir və bunun səbəbi qaranlıq qalır deyə, Q.A.Stratanovski kimi, F.Lanqenin şəxsiyyətinə də nəzər salmaq lazım gəlir.

Fridrix Haynrix Vilhelm Lanqe klassik filologiya üzrə müəllim, məxfi hökumət və məktəb şurasının sədri və Herodotun tərcüməçisi kimi tanınır. Q.A.Stratanovski kimi, onun tərcümeyi-halında da maraqlı məqamlar var.

Belə ki, F.Lanqe alman tarixinin ziddiyyətli şəxsiyyətlərindən olan, “*Xaricdən xilaskar gözləyən hər bir almana utanc, səfalət, lənət, məhvə gediş və ölüm*”!³² şüarının müəllifi, millətçi yazıçı, siyasətçi və antisemit, alman gəncliyini Napoleon istilasına qarşı ayağa qaldırmış, 1848-ci ildən Frankfurt Milli Yığıncağının sədri, “Birləşmiş Almaniya” ideyasının sahibi,³³ 1937-ci ildə millətçi-sosializmin müjdəçisi adlandırılmış Fridrix Ludviq Yanın (Friedrich Ludwig Christoph Jahn, 1778-1852)³⁴ azsaylı dostluq çevrəsinə daxil olan insanlardan biridir.

O, fransız istilasına qarşı qurulmuş “Alman Birliyi” (Deutscher Bund, Geheimbund, 1810) adlı məxfi təşkilatın qurucularından biri, Prussiya Məxfi Dövlət idarəsinin rəisi və Berlinin ilk Polis rəisi Yustus Qrunerin (Karl Justus von Gruner, 1777-1820) katibi, yaratdığı casus-şəbəkəsi vasitəsi ilə Napoleon qoşunlarının hərəkətini izləyə bilən yeganə məmur olub. F.Lanqenin gücünü təkcə o faktla qeyd etmək olar ki, o, 1812-ci ildə polis katibi Karl Andreae və Yustus Gruner ilə birlikdə Praqada fransızlar tərəfindən həbs olunmuş, lakin Berlin şəhərinə göndərildiyindən az sonra yenidən azadlığa buraxılmışdır.³⁵

F.Lanqe XIX yüzilliyin “Böyük Almaniya” ideyasına sadıq olan azsaylı insanlardandır deyə, milli-siyasi görüşlərinin yaradıcılığına təsir göstərməsi qaçılmazdır. Onun haqqında dediklərimi tərcümə tədqiqatçıları Josefine Kitzbixler (Josefine Kitzbichler, 1950) və Ulrike Stefanın (Ulrike C.A.Stephan, ö.t. 2018) “*Qədim ədə-*

³⁰ D.ş.: H-Net-Reviews: Detlev Fehling: **Die Quellen von Herodot**, Dezember 2011. <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=34851>

³¹ D.ş.: Reinhold Bichler (Innsbruck): **Ktesias „korrigiert“ Herodot. Zur literarischen Einschätzung der Persika**

³² Hans-Joachim Bartmuß, Josef Ulfkotte: **Nach dem Turnverbot: „Turnvater“ Jahn zwischen 1819 und 1852**. Köln, Wien, Weimar 2011, s.78 ff.

³³ **Burschenschaften. Zu Jena auf der Tanne**, von Peter-Philipp Schmitt, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung. 13. Juni 2015.

³⁴ Vgl. Fritz Eckardt: **Die turnerische Bewegung von 1848/49**, Frankfurt 1925, s.63 f. Wellner, s.25.

³⁵ Karl von Weber: **Zur Geschichte der geheimen Verbindungen in Deutschland**. In ders.: Aus vier Jahrhunderten, Bd. 1, s.362/369.

biyyatın tərcümə təcrübəsinə dair tədqiqatlar” (Studien zur Praxis der Übersetzung antiker Literatur, Berlin 2016) adlı əsərdə gəldikləri nəticə ilə bitirmək istəyirəm:

*“Öz tərcüməsi ilə Lanqe Herodot tərəfindən təsvir edilmiş fars müharibələrindən almanların fransız hökumətindən hərbi yolla azad olması yolunda bir nümunə kimi istifadə etmək istəyirdi”.*³⁶

Maraqlıdır ki, “böyük Almaniya” ideyasına sadıq qalan F.Lanqe XIX yüzilliyin birinci rübündə (1824) etdiyi təxminən 1000 səhifəlik əsərin tərcüməsində iki yerdə böyük müvəffəqiyyətlə (çox güman ki, dəyişib) işlətdiyi bir ifadənin sehri ilə, XXI yüzilliyin birinci rübündə (2024), yəni 200 il sonra, Rasim Sadiqi oxuduğunuz məqalənin axarında apardığı araşdırmada onun istədiyi fikrə gəlməyə və antik dövrlərdə almanların Anadoluda məskunlaşdığı iddiasını irəli sürməyə, bir sözlə, Anadoluda alman boşluğunu doldurmağa, məcbur etdi. Tarixşünaslıqda bu hala “ortaya atılmış araşdırma zəhəri” deyilir!

Nəticə

Görünən odur ki, F.Lanqenin və Q.A.Stratanovskinin bioqrafiyalarında bir çox oxşar mərhələlər mövcuddur. Bunlardan ən əsası hər iki müəllifin dəfələrlə “dövlət xaini” kimi suçlanaraq həbs edilməsi və həmən sonra azad olunmasıdır ki, bu da hər ikisinin dövlət tərəfindən himayə edildiyinə və dövlətin milli-siyasi xəttinə sadıq qaldığına işarədir.

Lakin bu iki şəxsin yaradıcılığına müasir dövrdə göstərilən münasibət əsaslı şəkildə fərqlidir. Belə ki, Avropa tarixçiləri tərəfindən F.Lanqenin tərcüməçilik fəaliyyəti, siyasi və milli görüşləri zəminindəki elmi yanlışlıqları hərtərəfli tədqiq edildiyi və “Wölfer” ifadəsi ətrafında olduğu kimi, bu məfhumların onun tərcüməçilik fəaliyyətinə təsir göstərdiyi nəticəsinə gəldiyi halda, Q.A.Stratanovski hələ də Herodotun rus dilinə, demək olar ki, yeganə tərcüməçisi olaraq qalır və etdiyi tərcümələr elmi dairələr tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul olunur.

Bu məqalənin axarında alınan nəticələrdən bir həqiqət hasil olur:

Eyni sitatın müxtəlif dillərdə olan tərcümələrindən alınan müxtəlif mənalara deməyə əsas verir ki, araşdırma prosesində bir sitatdan hasil olan ehtimallar, fərziyyələr və iddialar sırf bir tərcümədən istifadə etməklə həyata keçirsə, alınan nəticələrin dəqiqliyi şübhə doğurandır.

Aydın məsələdir ki, kimsə bütün dilləri bilmək qabiliyyətində və məcburiyyətində deyildir, bu səbəbdən də tərcümə olunmuş mənbələrdən orijinala yaxın bir neçə dildə müqayisəli şəkildə istifadə edilməsi məqsədəuyğundur və yuxarıda sadaladığım çoxsaylı səbəblər zəminində, araşdırma sırasında tərcümədən istifadə zamanı mövzu bəzi mətnin orijinalının, ən azından, mənbələr bölümündə verilməsi

³⁶ Mit seiner Übersetzung wollte Lange die von Herodot geschilderten Perserkriege als Muster für die kriegerische Befreiung der Deutschen von der französischen Vorherrschaft aufstellen. Johann Martin Thesz: **Prosastile und Übersetzungsstrategien.** Zur Geschichte und zum Verhältnis deutscher Thukydides und Herodot Übersetzungen. In: Josefine Kitzbichler, Ulrike C.A.Stephán (Hrsg.): **Studien zur Praxis der Übersetzung antiker Literatur.** De Gruyter, Berlin 2016, s.77.

tədqirəlayiqdir ki, müəllif özü orijinal dilə hakim olmasa da, həmin dilə hakim olan oxuculara müqayisə etmək imkanı versin.

Gördüyünüz kimi, üç sətirlik bir sitatda iki bir-birindən fərqli dünya görüşlü, siyasi meyilli, milli mənsubiyyətli tərcüməçinin verdiyi iki tərcümə yanlışsı ilə yola çıxaraq apardığım araşdırmanın sonunda, birinci yolda heç bir nəticəyə gəlmədən, tədqiqatı, daha dərinədən aparılması tövsiyəsi ilə, dayandırmaq məcburiyyətində qaldım, ikinci yolda isə, ya həqiqəti ortaya çıxarmağa müvəffəq oldum, ya da, 200 illik bir oyunun iştirakçısına çevrildim, deyə bilərəm.

Əsaslı surətdə araşdırılmadan qəbul olunmuş tərcümələrlə keçilən məşəqqətli yollar belədir!

XƏRİTƏLƏR

Xəritə 1: Kızılırmak çayı
D.ş.: CoğrafiyaHarita: Türkiye Sular Coğrafiyası haritaları
Türkiyenin Akarsular ve Göller Haritası 1

Xəritə 2: Midiya-Lidiya sərhədi – ulduz işarəsi
Xəritə 3. D.ş.: Szajci – Quelle: Median Empire-hu.svg, 7. März 2012
https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Median_Empire-hu.svg, CC BY-SA 3.0

Xəritə 3: Çatalhöyük, Göbekli Tepe və Galatiya (Ankara və Eskişehir)

D.ş.: AKŞAM: Türkiye Haritası, 15 Mart 2022

Xəritə 4: Anadolu, Galatiya

D.ş.: Galatien, Kleinasien in der Antike,
gemeinfrei

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Геродот. **История в девяти книгах**. Ленинград, 1972.
2. **Die Geschichten des Herodotos**, übersetzt von Friedrich Lange, Breslau, 1824.
3. **Herodoti historiae recognovit brevique adnotatione critica instruxit Carolus Hude**. ΙΣΤΟΡΙΩΝ Α, Oxonii, Milford, 1860.
4. **Der gute Wolf**: Isabella Sedivy: Indigene sehen den Wolf als Vorbild und zärtliches Wesen. Donnerstag, 27.08.2020.
5. Thomsen, Hans Marcus: **Wolf: Bei den Germanen war das Raubtier hochangesehen**. November, 2004.
6. Erich, Feigl: **Anadolu Türk Tarihi, Çatalhöyük**. Bülent Pakman. Pakman World, Haziran 2012.
7. Akman, Nimet. **Anadolu’da neolitik bir kent Çatalhöyük**. 12 Kasım 2020.
8. Pecht, Andreas. **Völkerwanderungen – Migration als historischer Normalfall**. 5. Expansion der Kelten-Kultur im 1. Jahrtausend vor Christus. 2016.10.08
9. Elsie, Robert William. **The Position of Brittonic**. Bonn, 1979,
10. Krahe, Hans., Seebold, Elmar: **Historische Laut-und Formenlehre des Gotischen: zugleich eine Einführung in die germanische Sprachwissenschaft**, Heidelberg, 1967.
11. **Des Herodotus neun Bücher der Geschichte**: Johann Eustachius Goldhagen. Lemgo, Meyerische Buchhandlung, 1756.
12. **Histoires d’Herodote**. Paris, 1860.
13. Fehling, Detlev. **Die Quellen von Herodot**, Dezember, 2011.
14. Bichler (Innsbruck), Reinhold. **Ktesias “korrigiert“ Herodot. Zur literarischen Einschätzung der Persika**
15. Hans-Joachim Bartmuß, Josef Ulfkotte: **Nach dem Turnverbot: “Turnvater“ Jahn zwischen 1819 und 1852**. Weimar, 2011.
16. **Burschenschaften. Zu Jena auf der Tanne**, von Peter-Philipp Schmitt, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 13. Juni 2015.
17. Eckardt, Fritz. **Die turnerische Bewegung von 1848/49**. Frankfurt, 1925.
18. Karl von Weber: **Zur Geschichte der geheimen Verbindungen in Deutschland**. In ders.: Aus vier Jahrhunderten
19. Kitzbichler, Josefine, Ulrike C.A.Stephán (Hrsg.): **Studien zur Praxis der Übersetzung antiker Literatur**. De Gruyter, Berlin, 2016.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Sadıxov Rasim Nəhməd oğlu (Rasim Sadiq). Kaufmännisches Schulungsinstitut KSI Bochum GmbH, linqvistika üzrə dosent. Almaniya, Bochum.

Sadikhov Rasim Nehmed oglu (Rasim Sadiq). Associate professor of linguistics at the Kaufmännisches Schulungsinstitut KSI Bochum GmbH. Germany, Bochum.